

SİBİRYA TÜRKLERİNİN SÖZLÜ GELENEĞİNDE MİT VE EFSANE

TL 4068 Kuzey-Doğu (Sibirya) Türk Halk Edebiyatı
Prof.Dr. Gülsüm Killi Yılmaz

Efsane, gerek ya da hayali belirli Őahıs, olay veya yer hakkında anlatılan bir hikayedir. Bu tür Sibirya Türk topluluklarında:

- Hakaslarda *kip-oox* (кип-oox)
- Altaylarda *mif kuuın, legenda-kuuın, kep-kuuın*;
- Őorlarda *purungu ook, kep-ook, tilaas*,
- Tuvalarda *tg ugaa, toolurgu ugaa*;
- Sahalarda *kepseen, sehen, bılırgı sehen* gibi terimlerle karŐılanır.

Hakas folklorist P.A. Troyakov'a göre tarihte gerekleŐmiŐ ilgi ekici ya da olaĐanüstü olaylar yeni olaylarla birleŐip karıŐarak, kuŐaktan kuŐaĐa, aĐızdan aĐza aktarılarak efsane hline gelir.

GeleneĐin kendi iindeki terminolojide mit ve efsane ayrımı yoktur.

Halk efsanesinin özellikleri:

- 1.Efsane olaylara gerçek olduğu iddiası ile yaklaşır.
- 2.Efsane anlatan anlattığı olayı gerçekten olmuş bir olay gibi anlatır ve anlattığına kendi de inanır, dinleyiciler de geleneğe bağlı kişiler ise, anlatılana inanırlar.
- 3.Efsane bir zamana bağlıdır. Bu zaman hayali değil, gerçektir. Ancak zamanda bir kesinlik yoktur, yuvarlak ifadeler ile belirtilir.
- 4.Halk efsanesi içinde yaşanan gerçek mekanları tercih eder.
- 5.Efsanede olay belli bir zaman, mekan ve belli varlıklarla oluşur.Ancak, kimi efsanelerde zaman, kiminde mekan, kimilerinde ise, figürler ön plana çıkar.
- 6.Efsanede figürler bir insan, bir hayvan, bir eşya ya da olağanüstü bir varlık olabilir.
- 7.Efsanede kişiler aristokrat kesimden ya da sıradan kişiler olabilir.
- 8.Efsanede kişiler, zaman, mekan varyantlara göre değişebilir.

9. Nesir şeklinde anlatılır.

10. Halk efsanesinin bir adı yoktur. Çünkü anlatan bir öykü anlattığını kabul etmez. Efsanelere adlar yazıya geçiren kişi tarafından verilir.

11. Efsanenin sağlam ve kurallı bir üslubu ve dili yoktur. Ancak anlatıcı genellikle önce yeri tanımlar. Sonra kimden duyduğunu belirterek adları sıralar, olayın ne zaman geçtiğini belirtir.

12. Dinsel ve büyüsel unsurlar, olağanüstü güç ve varlıklar efsanelerde oldukça fazladır.

13. Efsane bir tek olaydan oluşur ve bir tek ana motif hakimdir. Ancak varyantları olabilir.

14. Efsanelerin varyantlarında yer, zaman, şahıs değiştiği halde bir tek ana motif vardır.

15. Efsanede tek bir ana motif vardır. Diğer yardımcı motifler farklılık gösterebilir.

16. Kısa bir anlatı türü olan efsanenin yayılması kolaydır.

Halk efsanesinin işlevleri;

1. Halk efsanesinin uyarı işlevi vardır. Bir tabu çiğnendiğinde kişinin uğrayacağı cezayı anlatır.
2. Neden açıklama fonksiyonu vardır. Kişi kendinde ve doğada gördüğü ve merak ettiği şeylerin nedenini açıklamaya çalışır.
3. Geçmişle ilgili bilgi aktarma işlevi vardır. Tarih biliminin görevini üstlenmiştir. Olaylar geriye gittikçe daha az anımsandıkları için gerçeklik payı azalır.

Oluşumları açısından halk efsaneleri şu şekilde ayrılır:

- Bir yaşantıdan kaynaklanan halk efsaneleri: Bunlar demonolojik, yani olağanüstü güç, varlık ve kişilerle ilgili efsanelerdir. Kişinin olağanüstü bir güçle yaşadıklarını dile getirmesinden kaynaklanır.
- Bir olaydan kaynaklanan halk efsaneleri: Bunlar tarihi efsanelerdir.
- Sebeplere açıklamaktan kaynaklanan halk efsaneleri: Bunlar etiyolojik yani sebep açıklayıcı efsanelerdir. İnsanın içinde yaşadığı tabiatı ve kendini merak ederek neden sorusunu sormasından kaynaklanır.
- Edebi kaynaklı (yazılı kaynaklı) halk efsaneleri.

“Uluslar arası Halk Anlatıları Arařtırmaları Cemiyeti”nin 1963 yılında yapılan efsane sınıflandırması řöyledir:

I. Yaratılıř ve dünyanın sonu ile ilgili efsaneler

II. Tarihi efsaneler ve medeniyet tarihi ilgili efsaneler

- A. Medeniyetle ilgili yerlerin ve řeylerin kaynađını anlatan efsaneler
- B. Belli yerlerle ilgili efsaneler
- C. İlk ve erken tarihle ilgili efsaneler
- D. Savařlar ve felaketlerle ilgili efsaneler
- E. Belli ve seçkin řahsiyetlerle ilgili efsaneler
- F. İsyanlarla ilgili efsaneler

III. Olađanüstü kişiler, varlıklar ve güçlerle ilgili efsaneler

- A. Kaderle ilgili efsaneler
- B. Ölümle ilgili efsaneler
- C. Tabiatın ve hayvanların koruyucularıyla ilgili efsaneler
- D. Olađanüstü yaratıklarla ilgili efsaneler
- E. Tabiatta bulunan ruhlarla ilgili efsaneler
- F. řekil deđiřtiren yaratıklarla ilgili efsaneler
- G. řeytanla ilgili efsaneler
- H. Hastalık ve sakatlıđa sebep olan yaratıklarla ilgili efsaneler
- I. Olađanüstü güçleri olan yaratıklarla ilgili efsaneler
- J. Mitsel hayvanlar ve bitkilerle ilgili efsaneler
- K. Hazinele ilgili efsaneler

IV. Dinî efsaneler.

Evrenin ve dünyanın, yerin ve göğün, yıldızların vb. nasıl yaratıldıklarını anlatan efsaneler yaratılış efsaneleridir. “Cosmogonie” anlatıları da denir. Dönüşüm efsaneleri ile etiologique (neden açıklayıcı) anlatılardır. Bir ağacın, bir hayvanın ya da cansız herhangi bir tabiat ögesinin bugünkü biçimine neden, nasıl dönüştüğünü anlatan hikayeciklerdir.

Tarihi efsaneler kişilerin anıları ve geçmişi hatırlamasıyla oluşur. İnsanın kendi geçmişini, kasabasının ya da ulusunun geçmişini hatırlaması tarihi efsanelerin oluşumunda etkili olur. Ama zamanla duygu ağır basmaya başlar ve olayları hatırlarken kendi görmek istediğini anlatır. Böylece olaylar gerçeğin üzerine çıkar. Coğrafi bir yer ile ilgili efsaneler “local” efsanelerdir.

Memorat “tabiatüstü bireysel bir deneyimin yaşayan yaşıyan ya da ondan dinlemiş biri tarafından anlatılan şahsa bağı hikâye” olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlamada yer alan “tabiatüstü” ile kastedilen öncelikle öteki dünya ve farklı bir boyutta olmanın yanı sıra “insanlarla beraber aynı mekânı paylaşan cin, peri, şeytan ve çeşitli ruhlardan oluşan ve sosyal bir hayat yaşadığına inanılan” varlıkla “görme, konuşma, dokunma, hissetme, rüya veya bunlardan başka bir yolla” kurulan bir iletişimdir. Memoratlar, bu şekilde kurulmuş bir iletişimle yaşananların yaşayan veya ondan dinleyen birisi tarafından anlatılmasıdır.

Memoratlarda yer alan ve “tabiatüstü” kavramı ile ifade edilen yaratıklarla kurulan ilişkiler ve gerçekleşen olayların pek çoğu aynen efsanelerde de bulunmaktadır. Konusu ne kadar tabiatüstü olursa olsun, hiçbir efsane anlatımında efsaneyi nakleden olayın bizzat başından geçtiğini veya naklettiğini, olayı gördüğünü veya yaşayan kişinin ağzından dinlediğini söylemez. Söyleyebildiği durumda anlatı efsane değil memorat’tır.

Hakas Efsanelerinin Derlenmesi ve İncelenmesi Çalışmaları

- 1845 yılında Petersburg'da İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyetinin kurulması ile Hakas folkloru ile ilgili ilk malzemeler derlenmeye başlanmıştır. Rus Coğrafya Cemiyetinin ilk üyelerinden N.A: Aristov 1895-1897 yılında Türk boylarının tarihi ile ilgili çalışmalarında bazı Hakas efsanelerine de yer verilmiştir.
- M.A. Castrén 1845-1849 yılları arasında yaptığı araştırma gezisinde Hakasları oluşturan boylardan da folklor malzemesi derlemiştir.1847'de "Abakan Tatarları" arasında dolaşarak dil ve folklor malzemesi derlemiştir. Bunlar arasında "Hañza Pig" efsanesi de vardır.
- G.N. Potanin'in 4 ciltlik çalışması Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii/Очерки Северо-Западной Монголии "Kuzey-Batı Moğolistan Etütleri" (1883). Bunların arasında İ.İ. Karagan tarafından derlenen Şamanın "Ak Çar"ın ordularının ülkelerini işgal edeceği kehanetinde bulunması üzerine kendilerini toprağa gömen insanlar hakkındaki efsane ilgi çekicidir.
- W. Radloff tarafından yayımlanan *Obraztsı narodnoy literaturı tyurkskix plemyon....* serisinin N.F. Katanov'un derlemelerinden oluşan 9. Cildinde çok sayıda efsane örneği vardır.

- Sovyetler Birliđi döneminde M.A. Ungvitskaya Hakas efsanelerinin tr özellikleri ile ilgili alıřmalar yapmıřtır. (K voprosu o janre kip-oox xakasskogo fol'klora. *Voprosı xakasskogo yazıka i literaturı*, Abakan, 1955, 83-104; Ungvitskaya M.A., Maynogařeva V. Ye., *Xakasskoye narodnoye tvorestvo*, Abakan, 1972).
- P.A. Troyakov *Xakas onniň kip-ooxtarı* (Abakan 1960, 1990) adıyla Hakas efsane ve mitlerini yayımlamıřtır. Hakas efsaneleri Rusaya evrilerek Troyakov tarafından 2007 yılında *Mifi, legendı i predaniya xakasov* adıyla yayımlanmıřtır.
- V.İ. Butanayev ve İ.İ. Butanayeva 1980'li yıllardan itibaren birka efsane derlemesi yayımlamıřlardır: *iriđ tamırları* (Abakan, 1982), *Xooray onniň trelleri*, Abakan, 1996.
- Sovyet sonrası dönemde ise Valentina Vissariovna Mindibekova'nın Hakaslarda efsane türü üzerine ok sayıda alıřması bulunmaktadır.

Efsanelerin sınıflandırılması

Hakas sözlü geleneği üzerine arařtırmalarda kip-çoox terimi efsane (Ru. legenda), tarihi anlatı (Ru.predaniye) ve mit (Ru. mif) alt türlerini kapsayan bir üst kavram olarak kullanılmaktadır. Ancak kip-çoox altında yer alan alt türler çalışmalarda farklı şekilde adlandırılmakta ve sınıflandırılmaktadır.

P.A. Troyakov, efsaneler (legenda), tarihi anlatılar (predaniye), Hakas soylarının kökeni hakkında anlatılar olarak üç gruba ayırmaktadır. Efsaneler sıradan kişiler hakkında iken tarihi anlatılar tarihi şahsiyetler, üçüncüsü ise Hakasları oluşturan soyların nereden, nasıl ortaya çıktığı ile ilgili efsanelerdir.

V.Y. Butanayev ile İ.İ. Butanayeva ise genel kip-çoox türünü irgı çoox, ibeke çoox, çayzan çoox ve xara çoox olarak dört alt gruba ayırmıştır. *İrgı çoox* “eski anlatı” halkın hafızasından silinmeyen önemli tarihi olaylar, hükümdarlar, kahramanlar hakkındadır. *İbeke çoox* “şecere anlatıları” Hakas boy ve soylarının ortaya çıkması ile ilgili efsanelerdir. *Çayzan çoox* anlatının kahramanının çayzan (çayzan: feodal, soyun başı) olduğu (İrtohçın, Payan-xıs, Abaxay-Paxta vb.) başından geçen olayları anlatan efsanelerdir. Xara çooxtar “sıradan anlatı” ise Hakas topraklarının Rus hakimiyetine geçmesinde Sovyet dönemine kadarki süreçte çeşitli kahramanların başından geçen olayları anlatan efsanelerdir.

Butanayevlerin 2010 yılında yayımladıkları Hakas mitoloji, efsane ve tarihsel anlatılarını içeren çalışmalarında doğrudan sınıflandırma konusu ele alınmamakla birlikte anlatılar “Mitolojik Halklar”, “Dağ Ruhları”, “Toponimik Efsaneler”, “Kırgız Atalar”, “Olgun Kuşkirazı gözlü Kara Başlı Hooray Halkı”, “Şecere Anlatıları”, “Efsanevi Kahramanlar” başlıkları altında sınıflandırılarak verilmiştir.

V.V. Mindibekova 2014 yılında Hakaslarda Kip-çoox türü üzerine yazdığı makalesinde Hakas folklorunda mit, efsane ve tarihsel anlatı alt türlerini belirten ayrı adlandırmalar olmaksızın genel olarak *kip-çoox* teriminin kullanıldığını, mitolojik efsaneler için purunğu *kip-çooxtar* terimi kullanılırken daha geç zamanlara ait efsaneler için *polğan nimedeşer kip-çooxtar* terimlerinin kullanıldığını belirtmiştir.

Daha sonra mitolojik efsanelere hayvanlar hakkında efsaneleri (*аң-хустардаңар кип-çooxtар*) ile iye ruhlar hakkındaki efsaneleri (*тағ,суғ, от ээлерінеңер*) dahil etmiştir. Tarihsel anlatıları ise (Ru. predaniye) tarihsel ve toponimik anlatılar olarak iki gruba ayırmıştır. İr Toxçın, Öcen Pig vb. tarihsel anlatılara girerken, dağ, nehir, göl adlarıyla ilgili efsaneler toponimik anlatılar alt grubuna dahil edilir.

Katanov'un derlemelerinde çok sayıda toponimik efsane bulmak mümkündür. Örneğin «*Абығанның ады мынаң полтыр: пурун туста пу суғда көп аба полтыр*» –"Abakan'ın adı şuradan gelir. Eskiden bu nehirde çok ayı varmış." Hakas Türkçesinde "aba" sözcüğü "ayı" anlamına gelir. İs nehrinin adı eskiden bu nehrin kıyısında yaşayan varlıklı bir adamdan gelir. Hakas Türkçesinde is "varlık, zenginlik" demektir. Ayran köl'ün adı eskiden burada yaşadığı Hakas soylarından biri olarak kabul edilen Tumatılar kımız ve ayranı nasıl kullanacaklarını bilmedikleri için göle döküyorlardı. Gölün adı buradan gelmektedir.

Kaynaklar:

Aktař Erhan (2017) Terim ve Tasnif Meselesinden Hareketle Hakas Efsanelerine Genel Bir Bakıř. Türk Bitig Türklük Bilimi Arařtırmaları, Paradigma Akademi.

Butanayev V., İ. Butanayeva (2007) Yenisey Kırgızları, İstanbul: Ötüken Yay.

Чир-чайаан хайди пүткен

(Пурунгы кип-чоох)

Пастап өртект полтыр. Суғ түбіне хумға ыстыр арғыс идіп алған өртекті. Пір хати ағылғанын алған, пазох ысхан. Ікі хати ағылғанын алған, пазох ысхан. Ұзінчизін ағылғанда, тооза пирбеен. Нымысчызын «ахсыңда артханын ахсың тіри тас өссін!» тидір. Позы алған хумын чайыбысхан; чайыбызып, тоғыс күн сапхан аны тохпахнаң. Тоғыс күн саап, айланып, көрзе, чирі, пурлазып, өс пари; улуғ тағлар өсклебіскен. Пайаағы нымысчы өртект ахсына тіри өскен тасты сығара силібіскенде, тағлар өскен. Анаң, айлан киліп, позы: «Ноға идібіскезін? Сағаа чир пирбеспін!» — тидір. Нымысчызы иб орнына чир пир тидір. Анзы пирбеспін тидір. «Одырчаң орын пир! — тидір. — Чир чох хайди поларбын?» — тидір. «Пирбеспін!» — тидір. «Пас турчаң азаама орын пир!» «Пирбеспін!» — тидір позы. «Тайан турчаң тайаама орын пир! Мині син көрбес пол, сині мин көрбес полим!» Турған сыынаң тайанған орнын өтіре сасхан нымысчызы. Чарылысханнар. Позы чирні ит салғам тидір, көрерге чабал, хыймыраан ниме чохта. Чирні, чыып, кізі иткен, кізіні ит салып, харачхайны кізі тынына ысхан. Ол иткен кізіні хадарарға чалаас адайны турғыс салған: «Ирлік-хан, килзе, чабал ит салбазын! Ұр тур, тохтабин! Синің үнің чарых, Ирлік-хан чағын килбес, үс күннең килер харачхай, мин килерөкпін!» Ирлік-хан килген, хайди даа итсе, чағын кил полбинча, адай үрлече. Чағын кил полбин, хыролығ хысхы иткен Ирлік-хан. Адай, тооп, өлерге чадыр. Ирлік-хан чоохтапчадыр: «Адай, чарым үнің тохтат, мин сағаа чылығ тон пирем!» Адай, чылығ тонны кизіп, сулғана-сулғана, чадыбысхан, чораа үріп. Ирлік-хан килген, пайаағы иткен кізее, киліп, чаба түкүр салған. Худай килген, арығлап полбин, ибірібіскен, тастына түкүргенін істінзер ибірібіскен. Худай адайны ноға

[үрерге] тохтатхазың тидір. Пайаағы өртект позы Худай полтыр, нымысчызы Ирлік-хан полтыр. «Адай, тооп, өлерге чөргенде, тохтатхам», — тидір. Адай тохтатханда, Ирлік-хан айнаны адайға хубулдыртыр, түгін адайға пиргенде. Пайаағы кізее харачхай ағылған тынын урыбыстыр, кізі тур килген. Худай, ағаа көрінмин, парыбысхан. Анаң Худай: «Мыны ит салдычыхпын! — тидір. — Чалғысхан хайди хонар пу, арғызы чохта?» Ол, кізінің сүбезінең (халғанчы хабырғазынаң) алып, ипчі ит пирген. Худай оларға чоохтапчадыр: «Күн сығызындағы хызылғатты чінер, күн кірізіндегі хызылғатты чібессер — аны пір кізі чир! Ұс күнге читіре хайди даа чізер, тоозылбас! Мин үс күннең килербін!» Худай парыбысхан. Иирде парзалар, күн кірізіндегі хызылғатты аттығ кізі чіп пари. Ханы ол хызылғаттаң тамчылапчадыр. Ол аттығ кізі: «Чінер!» — тидір. — «Чох, чібеспіс!» — тидірлер. — «Чінер! Худай хайдаң пілер чееннеріңні? Пір харахтаң хайди полар? Мин хайди чіпчедірбін зе?» — тидір. «Пісти тігде, сини мында!» — тіп, чібин, килібіскеннер...

Худайның ізік хадарчатхан пір оол полтыр. Ирлік-хан көрерге итчедір. Ол оолах: «Хайдар килгезін?» — тіпче. «Ноо ниме чічеңмін, аны сурарға килгем!» — «Син мында тур, мин кірим!» Иди тіп, ол оолах ам Худай ибінзер кір парған. Анаң, сығып, «Ирлік-хан ірік ағас чізін тидір сині!» тіп, чоохтады оолах. Ирлік-ханға Худай аны кирі иней-апсахты чізін теенде, Ирлік-хан, парып, пір хона ірік ағас тайнап килген. Оолах Ирлік-ханны кирбинче, позох, кір парып, Ирлік-ханға тутыр салған. Ирлік-хан: «Кирі кізіні чіп, істім харасхы түсчедір», — тидір. Оолах чоохтапча: «Худай ам час паланы чізін тидір». Соонаң оолах, киліп, хорба чізін тидір. Ирлік-хан, парып, хорба чіп киліп: «Хорба чіп, істім харасхы түсче», — тіпче оолахха. Оолах мин кірем теенде, Ирлік-хан аны кирбинче. Оолах тохпаан тудын салған, позы кірген, Худайға чоохтапча: «Ирлік-

хан, час паланы чіп, істім харасхы тўсче тіпче». Худай ам чииттерін чізін тидір. Киліп, Ирлік-ханға сөлепче: «Хуруп парған, саңды пола хатхан ағасты чізін тидір сині Худай!» Ирлік-хан парған, парып, пір хона саңды ағас тайнаан. Ирлік-хан килген. Пайаағы оолах: «Паза хайдар килдің зе?» — тіпче. Ирлік-хан: «Саңдай ағас тайнап, істім харасхы тўсче, тізім хабыхча». Оолах Ирлік-ханны кирбинче. Ол оолахты аңдара сазып, кірген Ирлік-хан. Ам, парып, Ирлік-хан сурча: «Син ағас пазын на тайнатхазың!» — «Хачан ағас пазын тайнатхам? Кирі кізіні чізін тібеем ме зе?» Ол оолахты хығыртып алдылар. «Час паланы чізін тібеем ме?» Пайаағы тўўлбес оолах тіпче: «Час паланы чізе, имчеенің сўді сарлап халза, синөк, астап, тўўліп, харғи чоғыл ба за ічезі?» — «Кирі кізіні чізін тібеем ме зе?» Ол оолах чоохтапчадыр: «Кирі кізее ачынчам! — «Чиит кізіні чізін теенімде, ноға сөлебеезін?» Оолах чоохтапча: «Чиит кізі хоных хонғалах — ылғас, сыхтас халар! Синөк харғи чоғыл ба за?» Ирлік-хан ам, кирі кізі урунза — чирге, чиит кізі урунза — чиргөк, час пала тоғасса — чиргөк чөрче. Ирлік-хан парыбысхан. Кирі кізіні чеен, чиит кізіні чеенөк, часты чеенөк, Худай тигірдең сўргенде. Ол оолах чирде кізіні чахсы хоных хонарға, чахсы чурт чуртирға ўгрет сыххан.

Харачхайның от ағылғаны

Алында-пурунда, тың иргіде, кізілернің көйчеткен от чох полтыр. Исчең одырлар, чир алтында Ирлік ханда ла пар тибес отты. Ол хайдағ-да отых сахчаттыр, че хайди тамысчатханын пірдеезі пілбинче.

Андада кізілер хустар ханы Хысхылыхтаң иң чапчаң, иң ситкіліг хусты Ирлік ханзар ызарға сурынтырлар. Парып көр килзін, хайди от хабысчалар. Итпезе, ол отыхты ағыл таа килзін. Хысхылых пу кирекке Харачхайны чаратхан. Ам хус ханы Хысхылых Харачхайны ысча Ирлік ханнаң отты ал килерге. Харачхай арығ паза табырах учухчаң хус ноза.

.

Амды Харачхай тим-тириин тирініп, Ирлік ханның чирінзер алдыра учуғыбысты. Пара-пара, Харачхай Ирлік ханның чиріне читті. Көрзе, Ирлік хан отыхтаң, хайдағ-да тасты саап, хабоға от сахча. Анаң ол үс нимені хурындағы теер нанчығына сұх салып, чоохтанча:

Очых, очых тазы, хабо -

Прайзы хурымда чөрчелер.

Харачхай Ирлік ханны ибіре сиил сыххан. Учуххан, учуххан, нанчых паан ханадынаң үзе саабысхан. Олох арада нанчыхты хаап, чіде халған.

Очыхты чонға читір пиргенде, от тамызыбысханнар, той идібіскеннер.
Харачхайны улуғлап адааннар

Тағ ээзі тут парыбысхан хыс

Пір иней чуртап-мөтептір. Аның арығ сүзүннің хайдадар хан сіліг хызы пар польштыр. Пірсінде пу ікөлен тағзар чистектеп партырлар. Түрчеден хызы тағ озаринзар парыбысхан, анда чистек, арса, хойығ полар тіп. Ічезі ол сағы, пу сағы - хызы чоғыл. Хысхырғанда, табызы тағның тігі саринда истілче.

Хайди полза тағны асты, хызы анда чоғыл. Пазох ла хыйғылапча, чапсыстығ ноо, тігізінің табызы сағам на полған на саринда истілче. Тілеп, нандыра парчых, иркезі чоғыл. Табыстаза, тағның тоғырхы ла пилінең үннепче. Иней сизінібісті, пу тағ ээлерінің киректері. Олар күннің кізілернің хыстарын алып аладырлар. Ылғабысхан, хызы аяастығ. Че хайди идер, нанарға кирек, харасхы кірче.

Өкіссіреп парған иней пір чыл чалғысхан чуртап парир, ікі чыл, үс чыл. Чайғы сай ол чистек тузында хызын чидірген тағзар парча, тілепче, табыстапча, хығырча, сыыттапча. Пір дее ние истіле чоғыл, көре чоғыл. Ұс чыл пазында пазох парчых. Чистек тее теербин, хызын тохтағ чох хығырча, сыыттапча.

Ол арада кистінде ниме-де сағбалана түскен. Айланып көрзе, тағда ізік чох полған чирде ізік азылча, кізі сығып одыр.

- Чидер, иней, сыыттирға, чархастығ полчазың. Пістің чон тағларда сууласса, хатхырысса, уламох сыыттаза, тың хынминча, - көміскезі чох сырайы тарынчах, тоғылах харахтары хызыл, уғаа пасхачыл көрімніг. Торғы-парчазы ығырасча. Көні-тоғыр пасханда, килкімге айланча, хайа ла чіли. Пазының аары-пеері чоғылох.

- Тағ ээзі, ... - инейнің чүреене соох чайылған. - Өкіс халдым, чалғыс чуртирға иреелестіг, чиизім дее, одиим даа чох поладыр! - сыыттаплача.

Тағ ээзі полбаста, хол ла саап, нандыра кір парир. Иней парасхан соонча. Кірерінең, чапсыпча, тағ істіндегі алтын-күмүске харағы айча. Пайаағы тағ ээзі хайбағынып: "Сині пеер кем кирген!" - тіп күзүреенде, иней, паза ла көрзе, тағ ээзі дее, ізік тее чоғыл, поэты тағ идеенде тур салтыр. Хылчаңнаанда, хызы абахайы пу тур.

Аалдағы улус хызын таныбааннар. Аарлығ парча-торғаа чалтыраплача. Хайда хайди полғанын пір дее чоохтабинча. Че хайдаң-да тоғыртын сығыс парған, тағ ээзінің оолғы үс чылға хыза худалаптыр. Чөпке кірбинчеткенде, нандырыбыстырлар. Үс чылдаң азыра тударға чарабас полтыр.

Ол сыынаң иней хызынаң пай чуртабысханнар, хайдаң-хайдаң килче истері. Че хыс хайдағ даа хан-абахай полза, паза кізее пар полбаан. Аны киреенче тағ ээзінің хос мархазы тічеңнер.

Читі хыс тағ

Хачан-пурунда мының алнында тағлар алысчаң тіп чоохтасчаңнар. Аңчул аалдаң ырах нимес Читі хыс тіп адалчатхан тағ пар. Хачан-да Көл-Тайға теен тасхыл (аны Ир тасхыл тіцеңөктер). Читі хыс теен тағны аларға сағыныбыстыр, че анзы, тізең, Миндір теен парарға улыпчаттыр.

Пірсінде Көл-Тайға Читі хысты аларға худаа килтір, че анзы ағаа парарға хынмин, худаа килген арағазын іспинче одыр. Көл-Тайға читі күнге читіре худалаптыр. Мынзы, тізең, парбастаң на парбасха улыбысханда, Көл-Тайға тарынып, че син мағаа парбазаң, пасказына даа пар полбассың тіп, Читі хысты пытырада саабыстыр. Аннаң пеер Читі хыс читі пасха чайыл партыр.

ХУРТУЙАХ ТАС

Апсах-хуртуйах чуртаан полтыр. Олар ікөлең марығ иттірлер: апсағы Қим суғны талап килерге, өрекені — Ағбан суғны. Өрекені Ис пилтірінің алтында апсағын көрерге тағда турыбысхан. Көрзе, апсағы Қим суғны прай талабыстыр, пір дее кисчең чир халдырбиндыр.

Өрекені анаң, кил, тарын сыххан апсағына: «Син, апсах, ханнығ істіліг, чабал сағыстығ полтырзың, чон-чахсаа пір дее кичіг артыспадың. Мин, Ағбан суғны талап инип, прай ла чирде чон кисчең чир ит килгем».

Анаң өрекен апсағын харғабысхан: «Кичіг итпеен үчүн, күн хонии чирзер айландыра тас полып турчат. Ахсың хурғап турзын, кізі дее аарлабазын. Мин мыннаң сегірзем, Ағбан суғны азыра сегірем, анаң парып, күн сығарзар хайа полып турарбын — чон-чахсы мині алғап, сыйлап иртіп чөрер».

Ам өрекен сегіргенде, палазы Ағбан суғның ортызында түс халған. Аны сорығ чирде ам даа чатча тіпчелер. Позы Асхыс үстүнде тас полып турыбысхан. Апсағы Қим чоғар чабыс, көлек чирде турча.

Асхыс үстүндегі хуртуйах тасты ирткен-парған кізі азырап чөрче, хайахпынаң, арағанан, тамкынаң.

Ол өрекен сегірген чолы ам даа көрінче.

АЙРАН КӨЛ

Хара көлнің үстү саринда улуғ нимес көл. Ол көлнің ады хақан-пурунда Хан көл полған. Ол чир малға чахсы чир полған. Ол Хан көлнің хазында Хырна пай чуртаан, хырғыс кізі полған. Алтын Хурғун теен кізі хырғыс пайларын пу чирден сүргенде, Хырна пай, ол чирден тизіп, хазып парыбысхан.

Аның соонда анда кизек тумат сөөк чон чуртаан. Ол туматтарның малы тың көп өскен. Айран-хымыстарын идер чир чох ол Хан көлге кире ағысчаңнар. Ол көлнің үстүнде айран-сүт турыбысчаң. Чон ол көлнің адын Айран көл тіп адабысхан. Сағам даа Айран көл тіп адалчадыр.

АҒБАҢНАҢ КИМ

Хақан-да Ах Көбік аттығ чалаас оолах полтыр. Ол поэна ат тілеп чөр сыхтыр. Парчадып, тасхыл үстүне сығып, чадып, узубыстыр. Иледе узуп, усхун партыр. Көрзе, хыринда ах көк түктіг ат турча. Ол ат прай изерліг полтыр, изер тартхызы хадох, кип-азағы хадох полтыр. Ах Көбік ол кип-азахты кизи-біскен, атха алтаныбызып, пөзік тасхылдан Ах чазаа түс килген. Көр турза, улуғ суғ ахча. «Илбек чон чуртап, пу суғның адын даа адабиндырлар», — тіп тур оолах чар хазында. Ам ол пу суғны поэның аран-чула адынан, чүгүрт киліп, азыра сегірттерге сала тастых араһ нандыра пастырт парған. «Че мыннан сегіртсем, адымның кизін азаа суға теңзе, Ким суғ ползын, алын азаа теңзе, Абыған ползын», — тидір Ах Көбік. Хамчызынан адын саап киліп, анан кил чүгүртті — суғны азыра сегіртибісті. Суға аттың алын азахтары теңен. Пу суғның адын мин, Ах Көбік, адапчам, аның ады Абыған ползын тіп тур.

Амды Ах Көбік аннаңарох парир. Ұр бе, ас па парғанда, пазох пір улуғ суға читкен. Ады чоғох полтыр. Ол суға чидіп, азырох сегірттерге итче. «Че суға адымның кизін азаа теңзе, суғның ады Ким ползын», — тидір.

Адын хамчылабысхан — азыра сегіртибіскен. Суға адының кизін азаа тееп парған. Ам ол суғ Ким адалча.

Ана іди пу суғларға атты Ах Көбік пир салған тіп чоохтапча чон.

ХАҢЗА ПИГ

Хақан-да алып кізі чуртаптыр, Хаңза пиг теен кізі. Пурунғы алыптардаң түгенчі алып ол полтыр. Мының алнында за пістің чир ханы чох чир полтыр. Анаң иң пастади Ах хан турыбыстыр. Хаңза пиг аны ханға санабинча: «Мин позым пиг кізібін, ноға ол ханны пиг тіңемін». Ах ханның мындағы пиглері аннаң албан ал полбинчалар, постарының ханын хан тідірт полбинчалар. Анаң Ах ханға пічік ысчалар: «Я, сах андағда кізі, ады Хаңза пиг, алып кізі, албан төлебинче, албан ал полбинчабыс. Ханны ханым тідірт полбинчабыс».

Соонаң Ах ханнаң пічік кил тур: «Че, андағ кізі полза, страптанар. Араға ізіріп, чуулдырыбызыңар, анаң хол-азағын сыртынзар палғанар. Ікі столба хондырып, ол ікі столбаа арха салып, ікі пыхтызынаң ілгіс игір тимірінең іліп, ол архаа арт салыңар».

Ол пічікті алып, ханның пиглері, Хаңза пигні хаңыртып, тудып алып, араға ізірт парилар. Хырых көнек арағаны ізіп, анаң на чуул парған. Чуулғанда, Хаңза-пигнің хол-азаан, сыртына тартып, палғабысханнар. Анаң пыхтыларынаң тимір ілгіснең хазап, ол архаа тартханнар. Артып салғаннарында, анда ла сааххан Хаңза пиг. Оңарылып килгенде, палғат салтыр. Иди пір хараа турған. Ах ханның пиглері, киліп, сурчадырлар аннаң:

— Ах ханны ханым тирзің ме?

— Позым хан кізі аны ноға ханым тіңемін? Албан даа пирбеспін, — тидір, аннаңар тахпахтабыстыр:

Изірік кізіні кем палғабас,
Изерліг атха кем мүнмес?
Чуулған кізіні кем палғабас,
Чүгенніг атха кем мүнмес?
Алып төреен Хаңза пигнің
Алты хырлығ мылтығы,
Алты хыр азыра нарып,
Алтон кізее теңцең полған.
Алып төреен Хаңза пигнің
Алты хырлығ мылтығы,
Азар күнім читкенде,
Алтымда даа чадып, тат чеей.
Ир төреен Хаңза пигнің
Читі хырлығ мылтығы,
Читі хыр азыра нарып,
Читон кізе теңцең полған.
Иртер күнім читкенде,
Чирде дее чадып, тат чеей.

Аның соонаң чоохтапчадыр: «Ах ханым, хоңырт-хаңырт түспинең, килцең полза пу чирге».

Піди чоохтанғанын истіп, ханның пиглері ханға пічік пазыбыстырлар: «Хаңза пиг Ах ханны ханым тіп чоохтанчы. Ах ханым мында килцең полза, албан саларчыхпын», — тіп. Че Ах ханнаң пічік айланғанча, Хаңза пигнің арығ тыны үзіл парған.

АБАХАЙ ПАХТА

Алнында Агбан істінде Абахай Пахта тибес сіліг хыс чуртаан. Пиг кізінің хызын абахай тіең, ады Пахта полған. Ол кізее парарға чит парған. Абахай Пахтаны кічігден сығара Ачирке Мирген теен оолға чахсынаң худалазың, полар күскүде той идерге молчағ иттірлер. Ачирке Мирген — сулу маңан сырайлығ, тохпахча кичегеліг, тобыра тартпа постығ кізі полтыр. Ол тың хыңған Абахай Пахтаа.

Пірсінде Абахай Пахта, поэының чил хара адына мүйіп, малларын көрерге парыбысхан. Обал от хазынаң сығадыр. Иди париганда, Хара Моол ханның оолгы Хурғун Тайчы, кізілерінең киліп, Абахай Пахтаны тут чөрібіскен. Чил хара адын ат хазаазына кіріп, Абахай Пахтаны, хан ордазы істінде одыртып, пір чирге поэытпін, хараа-күнөрте хадарчалар. Андартын хасчаа чох, осчаа чох. Хурғун Тайчы Абахай Пахтаны күчүрленкүстеп поэынаң чуртатча.

Мында халған пабазы-іезі, Ачирке Мирген, туганнары, нииче хати көрглен, таппааннар. Абахай Пахтаның сағбазы чоғыл. Пір чыл иртіп парды, анаң ікінчі чылы. Үс чылға читіре чуртапча Абахай Пахта Хурғун Тайчыда. Анда ікіе пала, ікі оол, тааптыр. Анаң Хурғун Тайчаа тіпче: «Ікі палаа читіре чуртадым. Поэыдыңар мині ікі паламның тойын идерге, хазан сыбирға». — «Че чарир, үс чылға чит парған, ам хайдар парар. Поэыдыңар», — чарадыбысхан Хурғун Тайчы.

Абахай Пахта, араға сыбап, үлүкүн идиң, чон чыып, пала тойы салчададыр. Чыылған чон палаларын Ах Тас, Көк Тас — тіп адап пиргеннер. Абахай Пахта, арағаны поэы үлеп, хазинезін, хастызын, ирін матап суғарча, поэы іспинче. Үс күнге читіре чуулдыра ічирген оларны. Анаң олар чуул парғанда, Абахай Пахта, үр сағынмин, чил хара адын, систіп, хазаазынаң сығарған, изерлеп, чир-сууна чөрібіскен. Ким суға читкенде, Ким суғны азыра сегірттір. Анаң суғ хазында одырып, тулинн чучап, сазын таранып одырча, сүрмес үрерге.

Ол туста Хурғун Тайчы оңарылып турза. — абахайы чоғыл, чөрібіскен. Анаң сүрізіп парған. Ким суға чидің, көрзе — Абахай Пахта тігі саринда одырча. Хурғун Тайчының ады Кимні азыра сегіп полбинча. Анаң Хара Моол ханның оолгы хысхырча:

— Пахта, хайди полдың? Айлан, кил, минің малым хара сү-

рееліг, үбім иркіннең асча. Алтын-күмүс пар. Паза ние кирек?

— Ахча аарлығ полбачаң, кізі ады аарлығ, — тіпче Абахай Пахта.

— Че айлан, палаларың ылғапча! — хысхырча Хурғун Тайчы.

— Пар, ікі паламны ағыл кил, — тидір Абахай Пахта, — анаң айланам.

Хурғун Тайчы табырах ікі палазын ал килген:

— Че, кил, мына палаларың.

— Миннең төреен ікі оол паламны Ким суға кире таста, анаң айланарбың, — тіпче Абахай Пахта.

Паяғы ирі полғаны, анаң ікі паланың азахтарынаң хаап, суға кире тастабыстыр, пух-пах ла түспинең, чит парғаннар. Ікі палазын тастабысханда,

— Че, анымчоң, күстең ағылғаным. Паза сағысырачаң нием чоғыл, палаларым минің чоңыма ырычы полып килбестер, — тіпче Абахай Пахта. Чил хара адына мүйіп, чөрібіскен.

Хурғун Тайчы ирі ах-тик чат халған.

Абахай Пахта поэының төреен чиріне айлан килзе, аалда той полча. Абахай Пахта ибінзер кірбеең. Аал азағында чуртапчатхан кін іезіне кіріп, изеннесче. Иней кізі аны таңып салған:

— Ио, палам! Пүүң Ачирке Миргеннің тойы полча. Үс чыл ирт парған, Ачирке сині сахтаан. Ам синің орныца хыс туцамны адап пиртірлер.

Ипчі кізі чох пол парза, үс чыл ирт парза, аның ирін пастылатчаң кибір полтыр. «Син түрче пол тур мында, мин андар пар килим», — тіп, иней кізі ойлабысхан.

Кін іезі тойға килзе, чон, чилели турып, ойынға сыхча. Иней кізі Ачирке Миргенге чағын чөріп ырланча:

Аян парған Абахай Пахта

Айлан килзе, хайди поларзың, Ачирке Мирген?

Үге парған Абахай Пахта

Ибге килзе, хайди поларзың, Ачирке Мирген?

Ачирке, аны истіп:

Аян парған Абахай Пахта

Алты даа чыл пазында айланза, аларчыкпын!

Үге парған Абахай Пахта

Читі дее ирден хозынды полза,

аларчыкпын, — тіп ырлапча.

Анаң иней кізі Абахай Пахтаны, хольнаң тудып, тойға сығарған. Мына Абахай Пахта, тіпче.

Иди пол парғанда, аал-күн чаратхан — ікі хатнаң хонарға, той узарадарға. Ачирке Мирген теен кізі хос абахайлығ чуртачан.

41. ААРАЛАР

Алында-пурунда Аара чоны алтынзарых, Хызылчар теен чирде, Ким хазында, чуртаан полтырлар. Ол туста тура чох полған. Хыстағда киис иблiг, чайлағда тос иблiг чуртачаңнар. Ааралар көп саннығ чон полған. Пір муна читкен, муң Аара тибес адалған. Хаас аразында аннаң пасха андағ көп чоннығ сөөк сыхпаан.

Ааралар хайда-хайдар күр чон полтыр. Хум тигейде Хызыл хайа пар. Хызыл хайа төбiн терпек iнекті ағахтандырып, хайзы мирген тибес, аны өтире охчаанаң атчаннар. Ниме ле урунза, аны ирелепчедерлер. Хызыл хайада чылан көв полтыр. Чылан урунза, аны хылыснан ортызынан кизе саап, алай хузуриин үзе атып, Хызыл хайа төбiн тастабысчалар. Чыланны үзе сабысса, пазы парбысча тидiрлер. Пайаағы чыланнар хайзы орты пүринен сапхан, хайзы хузуруғы чох, тооза аннан тизiбiскен одыр. Узун хурттар чылан ханына парып, хоптанчадырлар:

— Піс Аара чонына пыро итпеебiс. Олар пісті үзе саапчалар, ирелепчелер. Аны истiп чылан ханы өс аларға чаанаң килтiр.

Пiрсiнде чайғыда пір апсах кимелiг Ким суғда палыхтап хайынчатхан. Иирде Ким озаринаң кiзi хысхырча ба хайдағ. Киме хыйғылапча. Пайаағы апсах, кис полбинчатхан кiзi полар тибес, кис партыр. Кис парып, көрiбiссе, хамағында хан төрелiг, муустiг чылан. Ол чылан ханы полтыр, апсахха чоохтапча:

— Син апсах, минiң чонымны кизiр сал Ким озарина. Піс Аара чонына чаанәң парирбыс. Кизiр салзаң, тiрiг халарзың. Апсахха ирiк чох кизiрерге кирек. Чыланнарны тооза кимеге толдыра одыртып, Ким суғны кизiр салтыр. Апсахха алғыс читiрчелер:

— Син pozyңның ибiнi ибiре үс чол күл төк сал паза ибiң тирмезiне чохыр хыл арғамчы үс хадыл сарып сал. Піс синi анаң пiлербiс. Пу хараа чаа полар тiп чоохтап пиргеннер минiң чоным — ух чыланнар.

Я, андағ нименi көргенде, апсах тос ибiн ибiре күл төк салған, прай хуйахтан салған. Хараа истiпчетсе, аалдағы чон сыых-саах ла түсче. Иртен апсах усхун килзе, аалда пір дее тiрiг ниме чоғыл, прай чон хырыл парған. Аараларның тос иблерiн ух чыланнар, ух чiли атып, үттеп чөрiбiстiрлер. Ол чонны хыра сааптырлар. Ол ла апсахтын төлi халтыр. Апсахтың ады Таракан полтыр. Пір муң Аара чонынаң чалғыс ла көс халған. Таракан чоны — чылан чаазынаң халған чон. Таракан апсахтың читi оол төреен. Ол ооллар читi төлге теере хыс алыспасха тiп, пеер сығып чарылысханнар. Ааралар ам на хыс алызарға пастаптырлар. Ам даа чыланнаң хорыхчалар.

АХ ХАРАХ ЧОНЫ

Чирі пастап пүдерде, чизі пастап тазарда, суғның чалбағы Ким суғ ағып пастаан туста полған. Ким істінде алып ах харах чоны чуртаан. Тыт ағасты от чили чулып сындырчадырлар. Оларның харагының харазы чох полған, олғанахтығ ла. Аннаң сығара пу чон ах харах чоны тіп адалған.

Ах харахтар ас саспаңаң, пуғдай тамах чеелек тус полған. Изебі чох мал тутчадырлар. Ах чазының ах одын оттап, асхырлығ чылғылары кістезіп ойлас тур. Көк чазының көк одын оттап, пуғалығ инектер мустасчададыр. Чылғылары — ах маған чылғы, кізее полысхах аран-чула мал. Ах харах чоны ол мал тамағын чіп чуртапча. Инек-пиилерін саап, айран-хымыс ачытчалар. Кип-азахты мал теерізінең тігіп, маймахты чылғы пысхагынаң итчелер.

Ах харахтар пүдірген күрген обаалар пістің чирде амдығы тусха читіре турчадыр. Анзы оларның чурттары поляған. Хара Уүс істінде Хусхунчы хая кистіндегі улуғ күргенні амға теере «Ах харах чурты» тидірлер. Ах харах чоны, иблерін чирдең хазып, ибіре төрт пулуңни обаалар хондырчаң. Кізі үрезе — өлген сөөкті сығарбин, иб істіндөк чир күреп, чыпчалар. Хыринда наа иб хазып чуртапчадырлар. Алып пүдістіг ах харах чоны, чир халын ма тіп, хазыптырлар. Иди олар суға читкеннер. Оларның хасхан кооптары ам даа арлама көрінче. Пістің чон аны «Ах харах кообы» тіп адидыр. Ах харахтар тимір пілбечең — парчан нимелері тастаң, чистең иділчең. Күргеннердең сыхчатхан чис пычахтарны «ах харах пычағы» тіпчелер. Сарығ чазыда, Ат чалны хырда, чис хаңза табылған, соролы чистеңөк урылған. Ол Ах харах хаңзазы полчадыр.

Ах харах чоны худайға киртінмечең, күгүртке хынмачаң. Күгүрт күзүрепчетсе, таспынаң чоғар атхлап турлар. Оларның атых сағынғаны чоғар турған тоғыс чаячынаң киліспеен поллар, чаячылар, ах харахты харғап, пыролап, пу чирге ах хазың икпирібіскеннер. Ах харахтар тузында хазың ағас чох полған. Күргендегі чонның улуғ хамы полтыр — тоғыс түүрліг Палабан хам. Анын очы түүрі хола түүр. Палабан хам тоғыс хона хамнаан. Тоғызынчы хараада, очы түүрінең хамнап, оңнап піліп тур: «Ах хазың өзібіссе, ах хан тур парар, суғдаң төреен палых харахтығ чон пеер килер. Ах хазың — ах ханның чонның чулазы».

Амды ах харахтар хазың ағасты хыр сыххан. Пір ой хырыбыссалар, ікі наа ой өзібісче. Хазыңны тоос полбинчалар. Че паза полчаа чоғыл. Ах харах чоны Ах хан үлгүзіне кірерге хынмааңнаң сығара чох пол парарға сағыныбысхан. Чурттарына кіріп, тас палтыларынаң тас пахханнарны кизе сапхлабысханнар. Иб чабығлары үстүнең андарылып, чурттары унал тура парған. Иди ах харах постары өлген чон. Оларның адайлары тасхар полған иргептір. Ээзі чох халабас, пола-пола пу адайлар пүүрге айлан парғаннар. Аннаңар пүүрлерні «ах харах адайлары» тіпчелер. Тоодах ах харах чонның таңағы польптыр. Амға теере тоодахтар күрген хыринда ла чуртидыр. Ах харахтаң алған чардығы шуш чоны полча. Сағамғы даа туста шуш чонның аразында ах харахтығ, сарығ састығ палалар төріпче. Андағ паланы чонда «чанмыл пала» тіпчелер.